

RUMANTSCH

FACTS & FIGURES

Midadas economicas e svilup demografic

En il 19avel tschientaner hai dà grondas midadas socialas ed economicas. Quellas midadas han gi in effect negativ sin la lingua e cultura rumantscha. L'avertura da las regiuns alpinas, la mobilitad da la populaziun ed il svilup industrial e turistic han chaschunà ils davos tschient onns ina maschaida per part fitg ferma tranter la populaziun rumantscha e la populaziun d'autras linguas, surtut da lingua tudestga. Las midadas economicas (passagi d'ina economia primara ad in'economia principalmain terziara) han provocà ultra da quai in'emigraziun intensiva dals giuvens Rumantschs vers ils centers industrials ed administrativs da la Svizra tudestga.

La populaziun svizra e grischuna, che ha inditgà il rumantsch en ina furma u l'autra en la dumbraziun dal pievel 2000, sa reparta sco suonda sin las singulas regiuns:

Intschess d'adieuer dals idioms	Populaziun totala	R sco ML	en % da la populaziun totala	R sco ML/LD**	en % da la populaziun totala
Sursilvan	32 645	13 879	42,5	17 897	54,8
<i>da quels Il Plaun *</i>	13 663	1 346	9,9	3 004	22,0
Sutsilvan	7 205	571	7,9	1 111	15,4
Surmiran	6 904	2 085	30,2	3 038	44,0
Puter	18 296	2 343	12,8	5 497	30,0
<i>da quels Bravuogn/Filisur *</i>	986	69	7,0	173	17,5
Vallader	8 145	5 138	63,1	6 448	79,2
TR total	73 195	24 016	32,8	33 991	46,4
Grischun	187 058	27 038	14,5	40 168	21,5
<i>da quel regiuns da lingua tudestga e taliana</i>	113 863	3 022	2,7	6 177	5,4
Svizra	7 288 010	35 095	0,5	60 561	0,8
Svizra (senza GR)	7 100 952	8 057	0,1	20 393	0,3

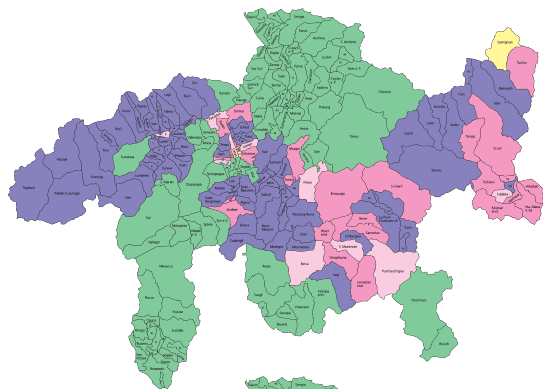
R = rumantsch; TR = territori tradizionalmain rumantsch: total da las 116 (a partir dal 2002) vischnancas dal chantun Grischun, nua ch'il rumantsch era la lingua maioritara tenor las emprimas dumbraziuns dal pievel (incl. Farschno/Tumleatga: 1888 26,6%); ML = meglra lingua; ML/LD = meglra lingua e/u lingua discurrenda en famiglia, en scola e/u en la professiun.

*) Ils cunfins dialectals resp. geografics u administrativs na correspundan betg dapertut a quels dals territoris d'adieuer dals differents idioms. Uschè lunsch che las tschintg vischnancas rumantschas dal district Il Plaun sa servan (anc) da la lingua rumantscha, dovran ellas tradizionalmain il sursilvan, ma cun excepziun da Flem discurrenda u discurrenda la gliued dialectals dal Grischun central. Sumeagliantamain discurrenda/discurrenda era ils da Filisur e Bravuogn dialectals dal Grischun central, dovran/dovran dentant il puter sco lingua da scrittira.

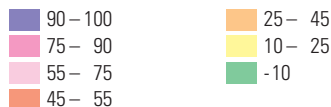
**) Cifras armonisadas 1990–2000, UFS matg 2004.

La regressiun dal rumantsch sco meglra lingua è in aspect inquietant, sia resistenza sco lingua discurrenda regularmain en la vita da mintgadi è però allegraivla. Las chartas sin p. 32 illustreschan il pegurament gravant da la situaziun statistica dal rumantsch dapi l'emprima dumbraziun dal pievel (1860) che cumpigliava ina suletta dumonda davart l'adieuer da las linguas. Questa emprima dumbraziun reflectescha anc per gronda part la situaziun demografica sco quai ch'ella sa preschentava dal 16avel fin al cumenzament dal 19avel tschientaner. Per quai che riguarda la situaziun actuala illustreschan las chartas correspondentes d'ina vart il coc da la populaziun da lingua rumantscha. Da l'autra vart mussan ellas il territori rumantsch il pli vast pussaivel che la dumbraziun dal pievel po documentar en

consequenza da las restricziuns da la segunda dumonda (rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurrida en almain in dals secturs eruids). La derasaziun effectiva dal rumantsch sco lingua discurrida resp. chapida è considerablmain pli gronda. Quai documenteschon enquistas regularas en las regiuns, realisadas dapi passa 10 onns da la Societad svizra da radio e televisiun (SSR) e dal Radio e televisiun rumantscha (RTR). Questas enquistas mussan che $\frac{2}{5}$ da la populaziun en las regiuns rumantschas e tudestgas dal Grischun chapeschan rumantsch e che radund $\frac{1}{3}$ discorra regularmain rumantsch.

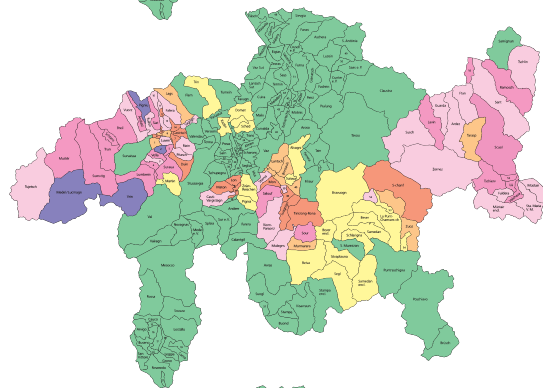

Il rumantsch sco lingua principala dals tegnaichasas il 1860 (pledaders en %).

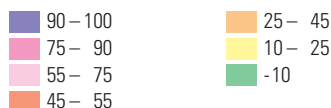

Las datas linguisticas da questa emprima dumbraziun dal pievel èn contestablas per insaquantas vischnancas. Las datas per Murmarera e Beiva, ch'èn evidentmain faussas en favur dal talian, èn vegnidas curregidas a basa da la dumbraziun dal 1860.

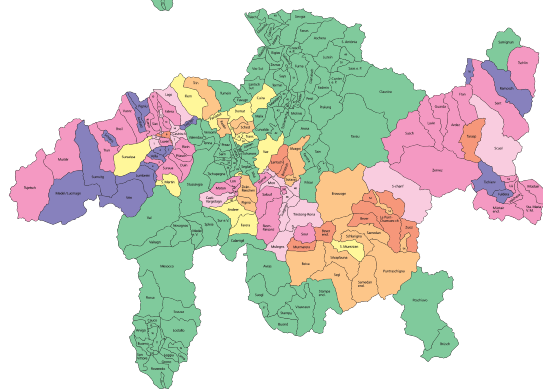
(Funtauna: dumbraziun dal pievel 1860).

Il rumantsch sco meglra lingua l'onn 2000 (pledaders en %).

(Funtauna: dumbraziun dal pievel 2000).

Il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurrida en famiglia, en scola e/u en la professiun l'onn 2000 (pledaders en %).

(Funtauna: dumbraziun dal pievel 2000).

En **Surselva** (Val dal Rain Anterior davent da Flem) han declerà 66,0% da la populaziun il rumantsch sco meglra lingua. Il rumantsch resista meglier en la part sura da la val ed en las vischnancas situadas sin las spundas (Cadi 78,1%, Lumnezia 82,0%). La part centrala e la part sut (Foppa 49,6%) percenter han gia ina structura bilingua. Qua variescha la part da persunas che inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua tranter 29,9% (Glion) e 95,6% (Vrin). Sch'ins resguarda era las datas concernent il diever dal rumantsch en famiglia, en scola e/u en la professiun, fan las persunas da lingua rumantscha 78,5% dal total cun ina part minimala da 51,4% a Glion ed ina part maximala da 100% a Pigniu.

Fermamain germanisadas èn las tschintg vischnancas oriundain rumantschas dal district Il Plaun. Be anc 9,9% da la populaziun inditgeschan qua il rumantsch sco meglra lingua (cun valurs tranter 5,4% a Panaduz e 19,8% a Trin). Grazia a las indicaziuns davart la lingua discurrenda cuntanscha il rumantsch dentant anc 22,0% cun in minimum da 11,8% a Panaduz ed in maximum da 41,3% a Trin.

En l'**Engiadina Bassa** èn tut las vischnancas principalmain da lingua rumantscha, ma er ellas sentan l'influenza dal tudestg. L'onn 2000 han 60,4% inditgà il rumantsch sco meglra lingua. 77,4% han inditgà il rumantsch sco meglra lingua e/u sco lingua discurrenda en famiglia, en scola e/u en la professiun. Be a Scuol e Tarasp è crudada la part da la populaziun che declera il rumantsch sco meglra lingua sut ils 50%: a Scuol, sut l'influenza dal turissem sin 49,9% (ma 70,3% meglra lingua e/u lingua discurrenda), a Tarasp sin 38,4% (46,6%) sut l'influenza d'ina scola privata da lingua tudestga (Scola-Rudolf-Steiner).

En la **Val Müstair**, che fa part linguisticamain da l'intschess dal vallader, èn las cifras anc pli avantagiasas: 74,1% da las abitantas e dals abitants han inditgà il rumantsch sco meglra lingua, perfin 86,4% sco meglra lingua e/u lingua discurrenda. Sut quel aspect cuntanschan tut las sis vischnancas da la Val Müstair quotas da passa 80%. Il meglier resultat preschenta Fuldera cun 92,2%.

Trun en Surselva:
il center cultural ed economic da la region.

Ftan en l'Engiadina Bassa:
L'Institut autalpin (www.hif.ch) sin 1709 m è la scola privata la pli veglia dal Grischun.

Rona en Surses cun il Piz Mitgel.

En il **Surmeir** è la situaziun dal rumantsch localmain fitg differenta. Dapli che la mesadad da las vischnancas dal Sotses (Val d'Alvra) è oz maioritarmain da lingua tudestga. Las vischnancas dal Surses (Val da la Gelgia) percunter èn per gronda part anc fermamain rumantschas. La part da quels che han inditgà il rumantsch sco meglra lingua va da 9% (Vaz) a 77,6% (Salouf), la part da quels ch'han declerà il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurredda da 18,9% (Vaz) a 86,3% (Salouf).

En l'**Engiadin'Ota** (taxada da la Confederaziun sco «aglomeraziun» l'onn 2004) ha il rumantsch pers la maioritad sut l'influenza dal turissem: be 13% da la populaziun totala inditgeschan qua il rumantsch sco meglra lingua, 30,8% sco meglra lingua e/u lingua discurredda. Sulettamain S-chanf ha anc ina stgarsa maioritad rumantscha: 51,8% da la populaziun han declerà il rumantsch sco meglra lingua, 67,9% sco meglra lingua e/u lingua discurredda regularmain en famiglia, en scola e/u en la professiun. Er a Zuoz perda il rumantsch continuadamain terren: il 2000 han inditgà 25,8% il rumantsch sco meglra lingua (il 1980 cun 38,9% lingua materna anc ina maioritad relativa). Da las duas vischnancas en la part sura da la Val d'Alvra è Filisur germanisà oz cumplettamain e Bravuogn per gronda part (7,3% rumantsch sco meglra lingua, 26,7% sco meglra lingua e/u lingua discurredda).

En la **Sutselva** (Val dal Rain Posterior) han declerà l'onn 2000 be var 571 personas il rumantsch sco meglra lingua (1111 sco meglra lingua e/u lingua discurredda). Il sutsilvan è derasà il pli ferm en la Val Schons: 20,1% da la populaziun ha inditgà il rumantsch sco meglra lingua, 35,9% sco meglra lingua e/u lingua discurredda. Ina pitschna maioritad rumantscha (53,8% resp. 76,1% dals 355 abitants) han be anc en las quatter vischnanchettas da la Muntogna da Schons.

En l'**entir territori tradiziunalmain rumantsch** fa la populaziun ch'ha inditgà il rumantsch sco meglra lingua 32,8% dal total. Sulettamain en 63 da las 116 vischnancas dal territori tradiziunalmain rumantsch resp. da las 208 vischnancas dal chantun Grischun resulta da quest punct da vista ina maioritad rumantscha. Questas vischnancas maioritarmain rumantschas na furman betg in territori linguistic compact. Bleras vischnancas èn isoladas, e la populaziun diminuescha ed inveterescha. Ina gronda part dals centers regionals impurtants dal punct da vista economic e cultural èn ultra da quai da lingua tudestga (Cuir, Tusaun) u èn gia fermamain germanisads (Glion, Domat, Andeer, Samedan, San Murezzan). Las regiuns cun ina maioritad rumantscha (Surselva, Surses, Engiadina Bassa, Val Müstair) han però anc ina gronda forza d'integraziun. En questas regiuns n'èsi betg pussaivel da manar ina vita sociala activa senza savair rumantsch.

Il tudestg ed autras linguas avanzan

La cultura linguistica en il Grischun è suttemessa ad ina transformaziun ferma e continuanta. Il tudestg vegn rinforzà tras il svilup demographic e linguistic. Il process d'erosiun en il territori rumantsch cuntinuescha. Il talian ha bain pers terren sco meglra lingua, ma grazia a la ferma derasaziun sco segunda lingua ha el en tut pudì meglieiar levamain sia posiziun.

Da las linguas en Svizra inditgadas da lur pledaders sco meglra lingua en la dumbraziun dal pievel 2000 occupa il rumantsch oz la 11avla piazza davos il tudestg, franzos, talian, serb, croat, albanais, portugais, spagnol, englais e tirc.

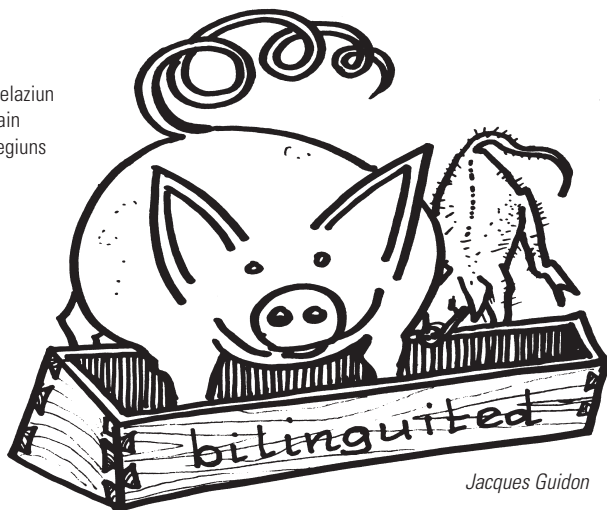
Dapi il 1990 è creschida la populaziun da lingua tudestga en il Grischun per 12,4%, il tudestg sco lingua principala è s'augmentà per 4,5% da 65,3% a 68,3%. La populaziun da lingua taliana è restada pli u main la medema, sco lingua principala ha il talian dentant diminui per 7,4% da 11,0% a 10,2%. La populaziun da lingua rumantscha è regredida per 8,9% ils davos diesch onns, la part da la lingua principala è sa diminuida per 15,3% da 17% a 14,5%.

L'onn 1950 discurrivan en il Grischun anc 56,2% tudestg, 29,3% rumantsch, 13,2% talian ed 1,3% franzos u in'otra lingua estra. Ils ultims 50 onns è il tudestg pia s'augmentà per 1/5, entant ch'il rumantsch ha pers pli che la mesadad ed il talian var 1/4 da ses pledaders. A medem temp è la part relativa da las linguas estras en il Chantun sa quintuplada.

En tschintg vischnancas grischuns ha il tudestg substituì il rumantsch sco la lingua maioritara (meglra lingua) dapi il 2000 (Laax, Surcuolm, Alvaschagn, Brinzouls e Pazen-Farden che ha fusiunà cun Donat il 2003, mantegnond qua tras ina maioritad rumantscha). En la medema perioda è la part da las linguas estras creschida per 7,3% cun in augment da la populaziun da 15,5%.

Dals las 208 vischnancas dal Grischun cumpiglia il territori tradiziunalmain rumantsch 116. Be stgars la mesadad da quellas (64) han ina maioritad rumantscha tenor la dumbraziun dal pievel 2000.

Rumantsch e tudestg:
dapi tschientaners ina relaziun
ch'indeblescha fermamain
il rumantsch en pliras regiuns
linguisticas.

Jacques Guidon

Motivs per la regressiun dal rumantsch

Pliras raschuns per la regressiun dal rumantsch èn gia vegnidas numnadas qua survart: las midadas da la structura economica, l'immigraziun da persunas d'autras linguas, la mancanza d'integraziun, l'emigraziun dals giuovens Rumantschs. Autras raschuns èn:

- La mancanza d'in center economic e cultural en il territori rumantsch.
- La mancanza d'in territori da medema lingua a l'exteriur (retroterra), e consequentamain la mancanza d'in sustegn sin il champ da la modernisaziun e da la planisaziun da la lingua.
- La dependenza economica visavi la Svizra tudestga.
- L'influenza dals meds da massa electronics, da la pressa e da tuttas sorts publicaziuns en lingua tudestga (vesair chap. «Meds da massa», p. 64 s.).
- La preschientscha insufficienta da la lingua rumantscha en la vita publica ed en ils secturs economic privats.
- Il fracziunament da la lingua rumantscha en plirs idioms scrits che ha provocà la furmaziun d'identitads localas ed ina tendenza al particularissem regional.
- La mancanza d'ina lingua rumantscha unificgada che permetta ina preschientscha generala da la lingua en il mintgadi (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92 s.).

La Lia rumantscha na po betg schliar suletta tut ils problems e recuperar tut ils deficits. Ella è dependenta da la collavuraziun d'instituziuns, organisaziuns ed administraziuns, dal sustegn davart da las autoritads federalas e chantunalas e da l'engaschament dals meds da massa, da las scolas e da persunas privatas, e surtut da las Rumantschas e dals Rumantschs sez.

Differentas mesiras per il mantegniment e la promoziun da la lingua rumantscha èn gia vegnidas realisadas, autras mesiras èn planisadas. Menziun speziala meritan:

- L'elevaziun dal rumantsch ad ina lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.).
- Il sustegn finanziel al rumantsch sin la basa da la Lescha federala davart ils agids finanziels per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha e taliana dals 6 d'october 1995.
- La derasaziun da la lingua da scrittira unificgada, il rumantsch grischun (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92 s.).
- Il svilup sistematic da la lingua rumantscha (neologissem, terminologias spezialas, manuals specifics, meds d'instrucziuns, euv.).
- La promoziun da la litteratura rumantscha (cudeschs per uffants e giuvenils, comics, dis da litteratura, furmaziun, euv.).
- L'augment da las emissiuns rumantschas da radio e televisiun (vesair chap. «Meds da massa rumantschs», p. 67 s.).
- La promoziun da la pressa rumantscha tras «La Quotidiana» (gasetta rumantscha dal di, lantschada il 1996) e l'«Agentura da Novitads Rumantscha» (ANR).

- La promoziun dal rumantsch en scola (models per ina scola bilingua equilibrada, revalorisaziun dal rumantsch en las scolas professiunalas ed en las scolas a la periferia dal territori rumantsch, euv.).
- La realisaziun parziala dal princip da territorialitad sin la basa da reglamentaziuns regionalas u intercommunalas.
- L'adiever da la lingua rumantscha en ils mediums moderns (videos, elavuraziun electronica da datas, internet, DVD, natel, euv.).
- La promoziun da las activitads dals giuvenils (sustegn a la «Giuventetgna rumantscha», a la revista «Punts», a las occurrenz organisadas dals e per ils giuvens, euv.).
- La promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las regiuns rumantschas e tranter las trais regiuns linguisticas dal Grischun (en il rom da las Scuntradas rumantschas, da manifestaziuns cuminaivlas, da barats culturals, euv.).

Bilinguitad ed integraziun linguistica

La Svizra è in pajais pluriling. Pluriling è dentant sulettamain il stadi (plurilinguitad sociala). Las abitantas ed ils abitants da la Svizra èn per gronda part monolings. Be ils Rumantschs – cun excepziun d'intgins uffants pli pitschens – èn propi bilings (rumantsch-tudestg). Bliers discurren u chapeschan en pli er las autras duas linguas naziunalas svizras (franzos e/u talian). La bilinguitad rumantsch-tudestga è vegnida considerata ditg sco in privel per la lingua rumantscha e per il svilup individual dals Rumantschs. Quel privel exista effectivamain, sch'il rumantsch vegn marginalisà anc pli fitg en confrunt cun il tudestg. La lingua rumantscha sto perquai vegnir francada sco emprima lingua en ses territori tradiziunal. Ella sto survegnir ina posiziun pli ferma en tut las domenas da la vita da mintgadi, surtut in il sectur economic. Ils immigrants d'autras linguas ston pudair vegnir integrads linguistica-main.

La politica linguistica sto empruvar da dar a la bilinguitad rumantsch-tudestga in senn funcziunal e cultural. Per quest intent èsi necessari da propagar e promover l'utilitad dal rumantsch en scola, en la professiun ed en la vita privata e da motivar ils immigrants d'autras linguas d'emprender rumantsch.

Litt: Baur, B., Allegra genügt nicht... , BM, Chur 1996; Bickel, H./Schlöpfer, R.: Mehrsprachigkeit – eine Herausforderung... , PFN 21, Helbing & Lichtenhahn, 1994; Billigmeier, R. H.: Land und Volk der Rätoromanen, Huber, Frauenfeld 1983; Camartin, I.: Nichts als Worte...? Artemis, Zürich 1985; Cathomas, B.: Erkundungen zur Zweisprachigkeit der Rätoromanen... , Peter Lang, Bern-Frankfurt 1977; Catrina, W.: Die Rätoromanen zwischen Resignation und Aufbruch, Orell Füssli, Zürich 1983; Dörig, H. R./ Reichenau, Chr.: La Svizra – 2 1/2 linguatgs?, Desertina, Mustér 1982; Dürmüller, U.: Mehrsprachigkeit im Wandel... , Pro Helvetia, Zürich 1996; DFI: Quadrilinguitad svizra – preschent e futur... , Berna 1989; Furer, J.-J.: La mort dil romantsch ni l'entschatta della fin per la Svizra, Cuera 1981; Furer, J.-J., Le romanche en péril? BFS, Bern 1996; Furer, J.-J.: Graubünden, von der Dreisprachigkeit zur deutschen Einsprachigkeit (?). Eine traurige Ausnahme in der Schweizer Praxis, in: Studis Romontschs, 1999; Kraas, F.: Die Rätoromanen Graubündens Peripherisierung einer Minorität, Franz Steiner, Stuttgart 1992; Schlöpfer, R. (Hrsg.): Die viersprachige Schweiz, Benziger, Zürich 1982; Widmer, J. et al., Die Schweizer Sprachenvielfalt im öffentlichen Diskurs, Peter Lang, Bern 2003.